

УДК 002:070"18"

Т. О. Шарненко,
аспірант

(Житомирський державний університет імені Івана Франка)

ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ВІТЧИЗНЯНОЇ ПРОГРЕСИВНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ. ТА ЇЇ РІЛЬ У РОЗВИТКУ ОСВІТИ ТА САМООСВІТИ

У хронологічному і тематичному аспекті простежено розвиток легальної самоосвіти протягом останнього сорокаріччя ХІХ ст. Визначено роль видавничої діяльності прогресивної інтелігенції в організації самоосвіти досліджуваного періоду. Доведено, що розвитку теорії і практики вітчизняної самоосвіти на рубежі двох століть значною мірою сприяла передова інтелігенція. Обґрунтовано, що самоосвіта – один із найважливіших компонентів саморозвитку і необхідна умова вдосконалення особистості.

Актуальність проблеми. В умовах динамічного інформаційно-технологічного суспільства актуальним стає вислів Н. Ротшильда "Хто володіє інформацією, той володіє світом", а отже "...залишитись нарівні з навколишнім світом можна лише завдяки самоосвіті" [1].

Самостійне оволодіння знаннями розглядається як найважливіший компонент безперервної освіти, що має велике значення в житті людини. Однак історичні аспекти самоосвіти досліджені явно недостатньо, публікації із даної проблеми зустрічаються відносно рідко. Водночас, пізнання історичної ретроспективи важливо для сучасності і для поступального руху вперед у поширенні знань за допомогою книги і читання.

Розвиток самоосвіти в кінці ХІХ ст. – це область педагогіки, майже зовсім не вивчена. Недостатнє висвітлення в літературі цієї проблеми викликає необхідність дослідження її не тільки в хронологічному, а й у тематичному аспекті.

У цьому контексті і була визначена **мета нашого дослідження**, що спрямована на вивчення історико-педагогічного процесу організації самоосвіти та значення видавничої діяльності прогресивної інтелігенції у розвитку самоосвіти кінця ХІХ ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Потреба в масовій самоосвіті серед широких верств населення, починаючи з 60-х рр ХІХ ст. диктувалася, з одного боку, об'єктивними законами економічного розвитку – бурхливим зростанням капіталістичного виробництва, який вимагав елементарно грамотних робітників і кваліфікованих кадрів інженерно-технічного персоналу, з іншого боку, неграмотність народу стримувала поширення знань та участь трудящих у політичному житті країни. Таким чином, при певній організації самоосвіта могла стати ефективним засобом освіти населення країни.

Починаючи з 60-х років, в середовищі української інтелігенції виникають напівлегальні домашні гуртки самоосвіти. Проте, у той період цей рух не призвів до організації легальної мережі товариств самоосвіти, а також масової підпільної політичної самоосвіти. Ініціатива прогресивних сил суспільства пішла по іншому шляху: видання спеціальних журналів, бібліографічних покажчиків, створення комісій домашнього читання, поширення літератури для самостійного навчання.

Найбільш ґрунтовну спробу проаналізувати легальну самоосвіту в її історичному розвитку зробила О. Кайданова [2], одна з чільних діячок у галузі освіти дорослих. О. Кайданова в 30-х роках виїхала до Канади, де працювала над тритомною історією народної освіти. Зміст другого і третього томів нам не відомий, пошуки їх у вітчизняних книгосховищах не привели до бажаних результатів. Перший том "Нарисів" видано російською мовою у 1938 р., він містить окремий розділ, присвячений самоосвіті.

Ідею самоосвіти, "як і багато інших ідей в області освіти", Кайданова розглядала в плані запозичення основних педагогічних ідей, ігноруючи самостійний розвиток вітчизняної педагогічної думки. Поштовхом до цього, за її твердженням, послужили статті професора І. Янжула, який описав яскраві картини поширення освіти серед населення країни. Теоретичну і практичну діяльність Н. Рубакіна Кайданова розглядала поза зв'язком з його світоглядом, зупинившись лише на деяких фактах його біографії. Книга Кайданової не отримала широкого розповсюдження і не зіграла істотної ролі в розробці теоретичних питань самоосвіти, а також у практичній її організації.

У громадському русі 60-х років проблеми виховання зайняли одне з чільних місць, так як для зміни державного і суспільного ладу і здійснення демократичних ідеалів були потрібні нові люди, виховані на нових моральних принципах та іншими методами. На сторінках періодичної преси висувалося багато прогресивних ідей виховання і навчання, що сприяло розвитку педагогічної думки, поліпшенню навчальної практики. Питання виховання й освіти розглядалися у зв'язку із соціально-політичними умовами життя суспільства.

Передові журнали 60-х років: "Журнал для виховання", перейменований в 1860 р. у "Виховання", "Вчитель", "Ясна Поляна", "Педагогічний збірник", "Історичний вісник", "Освіта", "Вісник Європи", "Університетські новини", Російський педагогічний вісник "Русская школа", в яких брали активну участь видатні педагоги, письменники того часу – К. Ушинський, Л. Толстой, Н. Вишнеградський, І. Паульсон,

© Шарненко Т. О., 2013

Н. Вессель, Ф. Розенер, Н. Корф та ін., користувалися надзвичайним попитом у читачів, пробуджували інтерес до питань виховання і мали значний вплив на формування педагогічної думки.

Демократична громадськість другої половини XIX не залишалася байдужою до поширення знань методами самоосвіти. Її активна діяльність у сфері позашкільної освіти сприяла розширенню суспільно-політичної інформації. Цю скромну і корисну роботу передової інтелігенції видатний історик В. Лейкіна-Свірська справедливо оцінює як роботу великого значення для культурного розвитку суспільства [3].

Оволодіння грамотою широкими народними масами було необхідною умовою для організації самоосвіти. Заслугує на увагу той факт, що в деяких пропозиціях щодо якнайшвидшої ліквідації неписьменності значна роль відводилася самоосвіті. Публіцист М. Песковський висловив вірну думку про значення самонавчання в оволодінні грамотою. "Головне завдання школи, – писав Песковський, – полягає не тільки в тому, щоб навчити грамоті, але ще і в тому, щоб це навчання було якомога більше зведено до самонавчання, під систематичним керівництвом і контролем учителя. Сучасний розвиток техніки початкового навчання цілком уже сприяє самонавчанню" [4]. Песковський вважав, що разом з навчанням грамоті учні опановують методи самоосвіти, "найкориснішої, найшляхетнішої із наук – вчити самого себе", або іншими словами – "знаходити способи і засоби безперервного самовдосконалення" [4].

Для розвитку самоосвіти була потрібна відповідна друкована продукція, придатна для придбання знань шляхом самостійного систематичного читання. Таким джерелом поширення знань могла служити науково-популярна література, якій під силу висвітлювати наукові питання у формі, доступній читачеві. Відповісти на питання, якою мірою задовольняла самоосвітні потреби наявна в той період література, намагався Н. Рубакін, виклавши свої спостереження в статті "Книжковий потік" (стаття третя) [5]. Однак велика кількість виявлених фактів у статті Н. Рубакіна не в повному обсязі розв'язує проблему. Кількісний та якісний аналіз випуску та розповсюдження творів друку серед різних категорій населення не дає цілісного уявлення про їх роль у самоосвіті. Багато книг не мали ніякого значення для самостійного засвоєння знань і систематичної роботи над собою. Розглядаючи книги різних напрямків, варто виділити, насамперед ті, які могли служити цілям самоосвіти, проте зробити це досить важко.

Істотним стимулом поширення освіти і розвитку всіх форм самоосвіти було зростання видань книг. Весь сорокарічний період характеризується безперервним розвитком книжкової справи, але це аж ніяк не означає, що бажаючи займатися самоосвітою мали необхідну літературу.

Книг, адресованих тим, хто прагнув самостійно займатися, випускалося досить мало і в перші пореформені роки, і в подальшому протягом XIX ст. "Книжковий вісник" зазначав: "... яка невелика у нас потреба в читанні і як мало виходить хороших книг..." [6].

Окрім вдалі видання та посібники для самоосвіти, створені прогресивними видавництвами, не в змозі були змінити загальної картини книжкового зuboжіння і застою. Ділова, прикладна книга, розрахована на чиновників державних відомств і службовців приватних установ, була непридатна для самоосвіти. Мало що давали для самоосвітньої роботи і книги з медицини, інженерної справи, агрономії, необхідні фахівцям, що працюють в певній галузі промисловості, сільського господарства, охорони здоров'я.

До книг із самоосвіти не можна також віднести наукові книги, про які Рубакін писав як про книги, що пролітають "над головами читачів" і "не мають якогось значення для читаючого натовпу" [7]. Така література розрахована на фахівців і недоступна широкому читачеві.

Старі популярні книжки розійшлися, нових ще немає [7]. Рубакін говорив про майже повну відсутність у 80-90-х роках науково-популярної літератури, що позначилося на самоосвітньому читанні грамотного населення країни. Становище з науковою книгою не змінилося до кінця 90-х років. Рубакін звернув увагу на незначний їх випуск навіть в останньому п'ятиріччі XIX ст. [8]. Напередодні XX століття першість з кількістю примірників продовжувала залишатися за духовно-богословською літературою, потім йшла дешева народна книга, третє місце займали довідкові видання, три чверті з яких складали календарі [8].

Піднесенню рівня освіти в країні сприяв зростаючий попит на книгу як джерело знань. Проте, тільки мізерно малу кількість видань можна було вважати показником культурного розвитку країни. Варто погодитися з Лейкін-Свірською, яка віднесла лише 1/4 всього книжкового тиражу до серйозних книг і нової художньої літератури, що справедливо заслуговує уваги читачів. Інші видання кінця XIX століття вона вважає марним літературним сурогатом [2: 214]. Найменшого поширення набула книга реального і науково-популярного змісту. Погано було не тільки з науковою книгою, але і з її споживачем. Читач більшою частиною звертався до белетристики, журнальної періодици і найменше цікавився літературою наукового змісту. Зводячи свої спостереження воедино, Рубакін зазначав, що споживачем наукової книги є лише той читач, який вчить або навчається, і "... ще нечисленні представники інтелігенції, які, розпрощавшись із навчальним закладом, прилаштувавшись до життя, не розривають зв'язків із наукою і беруть наукові книги, відчуваючи потребу в них" [7: 108]. Спостереження сучасників за читачами бібліотек підтверджують правильність суджень Н. Рубакіна.

У другій половині XIX ст. варто відмітити і нові явища в справі вітчизняної самоосвіти: поява невеликої кількості бібліотек освітнього характеру, окремих науково-популярних видань, що випускаються масовим тиражем, програм систематичного читання. Така література створювалася майже заново і мала значний вплив на подальший розвиток самоосвіти. Безсумнівно, у створенні літератури для самоосвіти передовій інтелігенції довелося перебороти значні труднощі, про які так переконливо писав свого часу Н. Рубакін: "Наукову ж народну літературу довелося створювати заново, довелося вивчати читача, щоб знати, як і в якій формі повідомляти йому наукові знання, викладені звичайно зовсім незрозумілим для нього жаргоном; довелося вникати в життєву обстановку читача, щоб дізнатися, з якого боку до нього підійти, як порушити в ньому живий, не тільки теоретичний, а й практичний інтерес, передати йому не тільки знання, але й віру освіченої людини в силу і міць знань" [8: 155].

Діяльність у сфері позашкільної освіти інтелігенція розглядала як свою благородну місію. Деяка частина радянської інтелігенції повністю пішла в освітню роботу і бачила в ній основний засіб, здатний здійснити соціальні перетворення. Для ефективного поширення знань методами самоосвіти вимагалася науково осмислити традицію і досвід самостійної освіти різних соціальних груп населення країни. Теоретичні побудови в області самоосвіти, що з'явилися на рубежі 80-90-х рр. XIX ст., були далеко неоднорідні і відбивали ідеологію певних кіл інтелігенції, яка просвітню діяльність в області самоосвіти розвивала в двох напрямках: створення керівництв, посібників і науково-популярної літератури для народу, тобто найбільш верств суспільства, які одержали лише початкову освіту в навчальних закладах нижчого типу; і допомога в самостійному оволодінні знаннями освіченим людям, які закінчили середню або вищу школу.

Починаючи з 90-х рр. XIX ст., з'являються наукові праці, в яких автори розглядають теоретичні основи самоосвіти. Діяльність професора Н. Карєєва (1850-1931) з питань самоосвіти привернула увагу громадськості та набула швидкого поширення в середовищі інтелігентного читача. У 90-х рр. Карєєв найбільш інтенсивно писав про самоосвіту і з суб'єктивно-ідеалістичних позицій завзято боровся проти марксизму, ототожнюючи його з "економічним матеріалізмом". Прагнучи теорію самоосвіти будувати поза якою б то не було філософією, він сам висував певну філософську концепцію, яку можна вважати позитивістською. Далеко не випадково суперечка велася навколо самоосвіти, одного з важливих засобів ідеологічного впливу на формування світогляду поколінь. Карєєв рішуче заперечував вплив на ідеологію економічних відносин і класових інтересів [9]. Поява робіт Карєєва з самоосвіти співпала з підвищенням потреби молоді в самостійному засвоєнні знань, особливо тієї її частини, для якої самоосвіта залишалася єдиним засобом заповнення прогалин в освіті, отриманій у різних навчальних закладах.

Найбільшого поширення набули "Листи до учнівської молоді про самоосвіту" Н. Карєєва. У такому плані з незначними відхиленнями написані ним й інші роботи, які цілком присвячені самоосвіті або зачіпають широке коло питань, пов'язаних із самостійним оволодінням знаннями і формуванням світогляду [9].

У 90-х рр. XIX ст. в Україні з'являється інтелігентний читач із народу: робітники, народні вчителі, агрономи, ремісники, прикажчики, дрібні чиновники, фельдшери і т. п. Усі перераховані групи суспільства, різномірні за своєю класовою приналежністю та соціальним походженням, об'єднувало прагнення до освіти, досягти якої можна було для них виключно шляхом самоосвіти.

Мізерна кількість вищих навчальних закладів, в яких могли б навчатися особи жіночої статі, зумовлювала посилений попит на самоосвіту серед жінок. Велика кількість представників вітчизняної інтелігенції, незадоволених офіційною школою на всіх ступенях, також прагнула поповнити свої знання шляхом самоосвіти.

Паралельно з установами позашкільної освіти (народні бібліотеки і читальні, народні будинки і т. п.), де поєднувалися методи освіти й самоосвіти, в Україні існували організації, створені громадською ініціативою, які взяли на себе керівництво самоосвітою. Відкривалися засідання Комісій з організації домашнього читання, особливі відділи для сприяння самоосвіті тощо.

Передова інтелігенція прагнула надати допомогу тим, хто займається самоосвітою, створенням рекомендаційних покажчиків. Така робота проводилася всупереч настановам уряду, який негативно ставився до широкого поширення знань. Поява в 1892 р. бібліографічного покажчика "Книга про книги" [10] під редакцією І. Янжула стала результатом посиленої уваги до питань самоосвіти з боку вітчизняної інтелігенції буржуазно-демократичного спрямування. Це був перший у країні покажчик, що містив велику кількість кваліфікованих анотацій вітчизняної та передової літератури, порадник працюючим над самоосвітою.

Висновки. Простеживши розвиток самоосвіти протягом останнього сорокаріччя XIX ст., можна зробити висновок, що розвитку теорії і практики вітчизняної самоосвіти на рубежі двох століть значною мірою сприяла передова інтелігенція. Розібратися в сучасних проблемах самоосвіти та виданнях літератури для читача, який прагне самостійно оволодіти знаннями, можна лише на основі глибокого пізнання історичного минулого народної освіти і просвіти населення країни. Тільки в пізнанні цілісного історичного розвитку – об'єктивна картина минулого, сьогодення і майбутнього.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Лотман Г. Ротшильды – короли банкиров / пер. с англ. А. Н. Гордиенко. – Минск : Интердайджест, 1997. – 352 с.
2. Кайданова О. Нариси з історії народної освіти в Росії / О. В. Кайданова. – М. : Книга, 1969. – Т. 1 (1936). Про життя і діяльність. – С. 209–218.
3. Лейкіна-Свірська В. Інтелігенція в Росії в другій половині XIX ст. / В. Лейкіна-Свірська. – М. : Думка, 1971. – С. 214–261.
4. Песковський М. Л. Обов'язковий мінімум образования / М. Л. Песковський. – СПб., 1895. – 27 с.
5. Богданов І. М. Грамотність і освіта в дореволюційній Росії. – М. : Статистика, 1964. – С. 155–179.
6. Тін І. М. Відомості про книжки, що вийшли в 1864 році / І. М. Тін // Книжковий вісник. – 1865. – № 24. – 491 с.
7. Рубакін Н. Книжкове зuboжіння / Н. Рубакін // Російське багатство. – 1893. – № 11. – 132 с.
8. Рубакін Н. Книжковий потік / Н. Рубакін // Російська думка. – 1903. – № 3. – 21 с.
9. Карєєв Н. Листи до учнівської молоді про самоосвіту / Н. Карєєв. – [вид. 2-е]. – СПб., 1895. – 159 с.
10. Книга про книги. Тлумачний покажчик для вибору книг по найважливішим галузям знань / [за ред. І. І. Янжула]. – Ч. I-II. – Москва, 1892.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Lotman G. Rotschids – koroli bankirov [Rotschids – Kings of Bankers] / G. Lotman ; [per. s angl. A. N. Gorgienko]. – Minsk : Interdigest, 1997. – 352 s.
2. Kaidanova O. Narysy z istorii narodnoi osvity v Rosii [Essays on the History of folk Education in Russia] / O. Kaidanova. – M. : Knyga, 1969. – T. 1 (1936). Pro zhyttia i diial'nist'. – S. 209–218.
3. Leikina-Svirs'ka V. Inteligentsiia v Rosii v drugii polovyni XIX st. [Intelligenzia in Russia in the Second Half of the XIX Century] / V. Leikina-Svirs'ka. – M. : Dumka, 1971. – S. 214–261.
4. Peskovs'kyi M. L. Obov'iazkovyi minimum obrazovaniia [The Compulsive Minimum of Education] / M. L. Peskovs'kyi. – SPb, 1895. – 27 s.
5. Bogdanov I. M. Gramotnist' i osvita v dorevoliutsiinii Rosii [Literacy and Education in the Pre-Revolutional Russia] / I. M. Bogdanov. – Statystyka, 1964. – S. 155–179.
6. Tin I. M. Vidomosti pro knyzhky, shcho vyishly v 1864 rotsi [Data ob Books, Published in 1864] / I. M. Tin // Knyzhkovyi visnyk [Book Journal]. – 1865. – № 24. – 491 s.
7. Rubakin N. Knyzkove zubozhinnia [Book Shabbiness] / N. Rubakin // Rosiis'ka bagatstvo [The Russian Wealth]. – 1893. – № 11. – 132 s.
8. Rubakin N. Knyzhkovyi potik [Book Flow] / N. Rubakin // Rosiis'ka dumka [The Russian Thought]. – 1903. – № 3. – 21s.
9. Kareev N. Lysty do uchniv's'koi molodi pro samoosvitu [Letters to the Pupils' Youth on the Self-education] / N. Kareev. – [vyd. 2-e]. – SPb, 1895. – 159 s.
10. Knyga pro knygy. Tlumachnyi pokazhchyk dlia vyboru knyg po naivazhlyvishym galuziam znan' [The book about Books. The Explanatory Indicator for the Choice of Books according the most Important Spheres of Knowledge] / [pod red. I. I. Yanzhula]. – Ch. I-II. – Moskva, 1892.

Матеріал надійшов до редакції 03.06. 2013 р.

Шарненко Т. А. Издательская деятельность отечественной прогрессивной интеллигенции во второй половине XIX в. и ее роль в развитии образования и самообразования.

В хронологическом и тематическом аспекте прослежено развитие легального самообразования в течение последнего сорокалетия. XIX в. Определена роль издательской деятельности прогрессивной интеллигенции в организации самообразования исследуемого периода. Доказано, что развитию теории и практики отечественного самообразования на рубеже двух веков в значительной степени способствовала передовая интеллигенция. Обосновано, что самообразование – один из важнейших компонентов саморазвития и необходимое условие совершенствования личности.

Sharnenkova T. A. National Progressive Intellectuals' Publishing Activity in the Second Half of the XIX Century and its Role in the Development of Education and Self-Education.

In the chronological and thematic aspects the development of the legitimate self-education over the past forty years is traced. The role of the progressive intellectuals' publishing activity in the organization of the self-study in the researched period is determined. It is shown that the progressive intellectuals have promoted to the great extent to the development of the theory and practice of the national self education. It is justified that the self-education is one of the most important components of the self-development and the necessary condition of the personality's self-development.